OILADA MILLIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Usmonova Gullola Halimovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
gullolausmonova93@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada oila milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi asosiy ijtimoiy institut sifatida psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Qadriyatlarning shaxs ongida shakllanish mexanizmlari – taqlid, identifikatsiya, ichkilashtirish (interiorizatsiya) va emotsional bog‘lanish jarayonlari yoritilgan. O‘zbek oilasiga xos bo‘lgan kattalarga hurmat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, hayo, sabr-qanoat va mahalla bilan hamjihatlik kabi qadriyatlarning bola shaxsi rivojlanishidagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Globallashuv sharoitida avlodlar o‘rtasidagi qadriyatlar tafovuti, raqamli muhit ta’siri va oilaviy muloqotning sustlashuvi kabi muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *oila, milliy qadriyatlar, oilaviy tarbiya, identifikatsiya, interiorizatsiya, avlodlararo uzatish, ota-ona va bola munosabatlari, mahalla, globallashuv.*

Аннотация. *В статье семья рассматривается с психологической точки зрения как основной социальный институт, передающий национальные ценности от поколения к поколению. Раскрыты механизмы формирования ценностей в сознании личности – подражание, идентификация, интериоризация и эмоциональная привязанность. Показана роль характерных для узбекской семьи ценностей – уважения к старшим, заботы о близких (мехр-окибат), трудолюбия, скромности, терпения и сплочённости с махаллей – в развитии личности ребёнка. Проанализированы проблемы, возникающие в условиях глобализации: ценностный разрыв между поколениями, влияние цифровой среды и ослабление семейного общения, а также предложены психолого-педагогические рекомендации по их преодолению.*

Ключевые слова: *семья, национальные ценности, семейное воспитание, идентификация, интериоризация, межпоколенческая передача, детско-родительские отношения, махалля, глобализация.*

Abstract. *The article analyses the family from a psychological perspective as the main social institution that transmits national values from one generation to the*

next. It describes the mechanisms through which values are formed in a person's mind: imitation, identification, internalization and emotional attachment. The role of values typical of the Uzbek family – respect for elders, mutual care (mehr-oqibat), diligence, modesty, patience and solidarity with the mahalla community – in a child's personality development is discussed. The paper also examines problems arising under globalization, such as the value gap between generations, the influence of the digital environment and the weakening of family communication, and offers psychological and pedagogical recommendations for addressing them.

Keywords: *family, national values, family upbringing, identification, internalization, intergenerational transmission, parent–child relationships, mahalla, globalization.*

KIRISH

Oila – jamiyatning eng qadimiy va eng barqaror ijtimoiy instituti bo‘lib, inson shaxsi aynan unda ilk bor shakllana boshlaydi. Bola dunyoga kelgan kundan boshlab nimani yaxshi va nimani yomon deb bilish, kimni hurmat qilish, qanday gapirish, qanday mehnat qilish kabi tushunchalarni avvalo ota-onasi, buvi-buvalari va aka-ukalaridan o‘rganadi. Shuning uchun oila milliy qadriyatlarning “birinchi maktabi” deb bejiz aytilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini ekani va u jamiyat hamda davlat muhofazasida bo‘lishi belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi ham oilani mustahkamlash, uni hurmat, o‘zaro yordam va mas’uliyat asosida qurish g‘oyasini ilgari suradi. Bu esa oila va qadriyatlar masalasini nafaqat pedagogik yoki huquqiy, balki psixologik muammo sifatida ham chuqur o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi, ijtimoiy tarmoqlar va migratsiya jarayonlari oilaviy munosabatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Yoshlar uchun qadriyat namunalari endi faqat oila va mahalladan emas, balki ekran orqali ham kirib kelmoqda. Bunday sharoitda milliy qadriyatlarning bola ongida qanday psixologik mexanizmlar orqali shakllanishini aniqlash va oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirish dolzarb vazifaga aylanadi.

Maqolaning maqsadi – oilada milliy qadriyatlarni shakllantirishning psixologik mexanizmlarini ochib berish, zamonaviy sharoitdagi muammolarni aniqlash va ularni hal qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Qadriyatlar psixologiyada shaxs xulq-atvorini yo‘naltiruvchi, nisbatan barqaror e’tiqod va maqsadlar tizimi sifatida talqin etiladi. Sh. Shvarts qadriyatlarning

universal tuzilmasini ishlab chiqib, ularni an’ana, konformlik, xayrixohlik, xavfsizlik, mustaqillik, yutuq kabi turkumlarga ajratgan va bu turkumlar o‘rtasidagi o‘zaro muvozanatni ko‘rsatib bergan [7]. Bu yondashuv milliy qadriyatlarni ham umuminsoniy qadriyatlar tizimi ichida ko‘rish imkonini beradi.

G. Xofsted madaniyatlarni individualizm va kollektivizm, hokimiyat masofasi kabi o‘lchovlar bo‘yicha taqqoslab, kollektivistik madaniyatlarda oila va guruh manfaati shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yilishini asoslagan [5]. O‘zbek madaniyati ham ko‘p jihatdan shu turga yaqin bo‘lib, unda oila, qarindosh-urug‘ va mahalla shaxs uchun muhim tayanch hisoblanadi.

Turk psixologi Ch. Kag‘itchibashi oila modellarini “o‘zaro bog‘liq”, “mustaqil” va “emotsional bog‘liq” turlarga ajratib, zamonaviy shahar oilalarida farzandlar mustaqilligi bilan birga emotsional yaqinlik ham saqlanib qolayotganini ko‘rsatgan [6]. Bu xulosa an’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy talablarni uyg‘unlashtirish mumkinligini tasdiqlaydi.

U. Bronfenbrenner ekologik nazariyasiga ko‘ra, bola rivojlanishiga oila (mikrotizim), maktab va mahalla bilan aloqalar (mezotizim), ota-onaning ish muhiti (ekzotizim) hamda umumiy madaniyat va qadriyatlar (makrotizim) birgalikda ta’sir qiladi [2]. Demak, milliy qadriyatlar makrotizim darajasida mavjud bo‘lsa-da, ular bolaga asosan oila orqali “yetkazib beriladi”.

J. Boulbi bog‘lanish (attachment) nazariyasida bola va ota-ona o‘rtasidagi ishonchli emotsional bog‘lanish keyingi ijtimoiy munosabatlar uchun asos bo‘lishini ko‘rsatgan [1]. L.S. Vygotskiy esa oliy psixik funksiyalar avval kattalar bilan hamkorlikda, so‘ngra bolaning ichki dunyosida shakllanishini – ya’ni interiorizatsiya jarayonini asoslab bergan [8]. Ushbu ikki nazariya qadriyatlar avval “munosabat”, keyin esa “ichki e’tiqod” ko‘rinishida shakllanishini tushuntiradi.

Oila psixologiyasiga oid tadqiqotlarda D. Olson oilaning jipsligi (birlik) va moslashuvchanligi o‘rtasidagi muvozanat oilaviy farovonlikning muhim sharti ekanini ta’kidlagan [3], E.G. Eydemiller va V. Yustitskis esa oiladagi tarbiya uslublarining buzilishi bola shaxsiga salbiy ta’sir qilishini klinik misollarda ko‘rsatgan [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv, umumlashtirish va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Qadriyatlar psixologiyasi, oila psixologiyasi va rivojlanish psixologiyasiga oid xorijiy hamda mahalliy ilmiy manbalar, shuningdek, oila to‘g‘risidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Muallifning oliy ta’lim muassasasida talabalar bilan olib borgan amaliy mashg‘ulotlari va suhbatlardagi kuzatuvlari nazariy xulosalarni boyitish uchun yordamchi material sifatida inobatga olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Qadriyatlarni shakllantirishning psixologik mexanizmlari. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oilada milliy qadriyatlar quyidagi to‘rtta asosiy mexanizm orqali shakllanadi.

Birinchisi – taqlid. Kichik yoshdagi bola kattalarning so‘zlaridan ko‘ra ularning xatti-harakatlarini ko‘proq takrorlaydi. Masalan, otasi har gal uyga kirganda buvisiga salom berib, hol-ahvol so‘rashini ko‘rgan bola bu odatni hech qanday nasihatsiz o‘zlashtiradi. Aksincha, “kattalarni hurmat qil” deb uqtirib, o‘zi buning teskarisini qilgan ota-onaning so‘zi bolaga ta’sir qilmaydi.

Ikkinchisi – identifikatsiya, ya’ni bolaning o‘zini yaqin kattalar bilan tenglashtirishi. O‘g‘il bola ko‘pincha otasiga, qiz bola onasiga o‘xshashga intiladi. Bu jarayonda ota-onaning qadriyatlari bola uchun “mening qadriyatim”ga aylanadi. Identifikatsiya ijobiy emotsional muhitda kuchliroq kechadi.

Uchinchisi – interiorizatsiya. Dastlab tashqi talab sifatida qabul qilingan qoida (masalan, mehmonni hurmat bilan kutib olish) vaqt o‘tishi bilan ichki ehtiyojga aylanadi. Bola endi bu ishni ota-onasi talab qilgani uchun emas, balki o‘zi shunday bo‘lishi kerak deb hisoblagani uchun bajaradi.

To‘rtinchisi – emotsional bog‘lanish. Bola o‘zini sevgan, qo‘llab-quvvatlagan kattalarning qadriyatlarini oson qabul qiladi. Qo‘rquv va jazo asosida o‘rgatilgan qoidalar esa ko‘pincha faqat nazorat bor joyda bajariladi va kattalar yo‘qligida tezda yo‘qoladi.

2. O‘zbek oilasidagi asosiy qadriyatlarning psixologik mazmuni. Kattalarga hurmat bolada ijtimoiy ierarxiyani tushunish, o‘zini tuta bilish va boshqalar tajribasini qadrlash xislatlarini rivojlantiradi. Mehr-oqibat esa empatiya, ya’ni boshqaning holatini his qilish qobiliyatining milliy ko‘rinishidir: bemor qo‘shnidan xabar olish, to‘y va ma’rakalarda yordam berish bolada ijtimoiy mas’uliyatni tarbiyalaydi.

Mehnatsevarlik qadriyati bolaning o‘z kuchiga ishonchi va mustaqilligini shakllantiradi. Oilada bolaga yoshiga mos vazifa – gul sug‘orish, dasturxon tuzatish, ukasiga qarashish – berilishi uning “men foydaliman” degan ichki tuyg‘usini mustahkamlaydi. Hayo va odob shaxsning o‘zini nazorat qilish qobiliyati bilan bog‘liq bo‘lsa, sabr-qanoat stressga chidamlilik va qiyinchiliklarga bardosh berishning muhim psixologik resursi hisoblanadi. Muallifning stress va stressga chidamlilik bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari ham oilaviy qo‘llab-quvvatlash o‘smir va yoshlarning stressga chidamliligini oshiruvchi muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

Mahalla bilan hamjihatlik qadriyati bolaning ijtimoiy doirasini kengaytiradi. Bola o‘zini faqat oila emas, balki kattaroq jamoaning a’zosi sifatida his qiladi. Bu esa yolg‘izlik va begonalashuv xavfini kamaytiradi.

3. Zamonaviy sharoitdagi muammolar. Birinchi muammo – avlodlar o‘rtasidagi qadriyatlar tafovuti. Katta avlod an’anani, yoshlar esa shaxsiy erkinlik va o‘zini namoyon qilishni ko‘proq qadrlaydi. Agar bu farq ochiq muloqot orqali muhokama qilinmasa, oilada tushunmovchilik va nizo kelib chiqadi.

Ikkinchi muammo – raqamli muhit ta’siri. Ko‘pgina oilalarda kechki payt har bir a’zo o‘z telefoni bilan band bo‘lib, birgalikdagi suhbat va dasturxon atrofidagi muloqot qisqarmoqda. Natijada qadriyatlarni uzatishning eng tabiiy yo‘li – jonli muloqot susaymoqda. Shu bilan birga, raqamli muhit bolaga milliy qadriyatlarga zid xulq namunalarini ham taqdim etishi mumkin.

Uchinchi muammo – mehnat migratsiyasi tufayli ota yoki onaning uzoq vaqt oiladan ayri yashashi. Bunday holatda tarbiya vazifasi buvi-buvalarga o‘tadi, bola esa ota-onasi bilan emotsional bog‘lanishni yo‘qotish xavfiga duch keladi.

To‘rtinchi muammo – qadriyatlarni rasmiy, “quruq nasihat” shaklida o‘rgatish. Qadriyatlar mazmuni tushuntirilmay, faqat “shunday qilish kerak” deb talab qilinsa, o‘smirlik davrida bunga qarshi norozilik (negativizm) paydo bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, oila milliy qadriyatlarni shakllantirishda o‘rnini boshqa hech bir institut to‘liq bosa olmaydigan psixologik muhitdir. Qadriyatlar bola ongiga taqlid, identifikatsiya, interiorizatsiya va emotsional bog‘lanish orqali singadi, bu jarayonda esa ota-onaning shaxsiy namunasi so‘zdan ko‘ra kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1) ota-onalar uchun mahalla va ta’lim muassasalarida “Oilada qadriyatlar tarbiyasi” mavzusida psixologik treninglar tashkil etish;

2) oilada haftada kamida bir marta telefonlarsiz “oila suhbati” o‘tkazish an’anasini targ‘ib qilish;

3) qadriyatlarni nasihat shaklida emas, balki birgalikdagi faoliyat (bayramlar, hashar, keksalarni ziyorat qilish) orqali o‘rgatish;

4) o‘smirlar bilan qadriyatlar mazmunini ochiq muhokama qilish, ularning fikrini tinglash va hurmat qilish;

5) migratsiyadagi ota-onalar va farzandlar o‘rtasida muntazam masofaviy muloqotni saqlash bo‘yicha psixologik maslahatlar berish;

6) oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak psixolog va pedagoglarga oila psixologiyasi hamda milliy qadriyatlar tarbiyasi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni kuchaytirish.

Kelgusidagi tadqiqotlarda milliy qadriyatlarga munosabatni turli yoshdagi va turli oilaviy sharoitdagi yoshlarda empirik o‘rganish, ularning stressga chidamlilik va psixologik farovonlik bilan bog‘liqligini aniqlash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – New York: Basic Books, 1969.

2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

3. Olson D.H. Circumplex Model of Marital and Family Systems // Journal of Family Therapy. – 2000. – Vol. 22, № 2. – P. 144–167.

4. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2008.

5. Hofstede G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage, 2001.

6. Kağıtçıbaşı Ç. Family, Self, and Human Development Across Cultures: Theory and Applications. 2nd ed. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2007.

7. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.

8. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.

9. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent, 1998.

10. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.